

પત્ની ગયું - પણ એ થયું - મારે બીજું કાંઈ જ કહેવાનું નથી. હું, માલતી મુખરજી, કોઈની પત્ની અને કોઈની મા - મેં કર્યું - જયંતની સાથે. મને અને જયંતને - અમને બંનેને કરવાની ઈચ્છા હતી. કદાચ નયનાંશુને એમ પણ લાગે કે અમે પહેલાં પણ કર્યું હશે - પણ ના - આજે રાત્રે પહેલી જ વાર - આજે રાત્રે, ચાર કલાક પહેલાં. આ જ પલંગ ઉપર, જ્યાં હું અત્યારે સૂતી છું.

કેવી રીતે થયું? સહેલું છે. ખરેખર મને સમજાતું નથી કે પહેલાં કેમ ન થયું - મારા સંયમ અને જયંતની ધીરજથી મને આશ્ચર્ય થાય છે. સાંજે નવેક વાગ્યે જયંત આવ્યો. તરત જ વરસાદ પડવા માંડ્યો. એટલો જોરમાં હતો કે અડધા કલાકમાં તો અમારી ગલીમાં પાણી ભરાઈ ગયું. દસ વાગ્યા, સાડા દસ થયા અને વરસાદ તો રોકાવાનું નામ જ લેતો ન હતો. અંશુ ગયો હતો બેલઘાટ, એની માંદી કાકીની ખબર કાઢવા. બેબી મારી માને ત્યાં હતી. દુર્ગામણિ રસોડામાં એની સાદડી પર ઊંઘી ગઈ હતી. ફ્લેટનું બારણું વાસીને હું સૂવાના રૂમમાં આવી - જોતી હતી કે વરસાદની વાછટથી કાંઈ ભીનું નથી થતું ને. ‘મારી સિગારેટ ખલાસ થઈ ગઈ છે. કદાચ નયનાંશુના ખાનામાં એકાદ પેકેટ હોય.’ મારી પાછળ આવતા જયંત બોલ્યો. ખાનામાં જોવા હું નીચે વળી ત્યાં પાછળથી જયંતે મારી કમર પર હાથ વીંટાળ્યો. મેં ઊંચા થઈને તેની સામે જોયું અને કહ્યું, ‘તો તારે સિગારેટ નથી જોઈતી?’

તેણે મારા કાનમાં ધીરેથી કહ્યું, ‘લોટન!’

તેનો હાથ મારા હાથમાં લઈને મેં બારણું વાસ્યું અને લાઈટ બંધ કરી.

મને હવે સારું લાગે છે - ખૂબ સારું લાગે છે. મને લાગે છે કે મારી જાતને ઘણા વખત સુધી સંયમમાં રાખીને મેં બરાબર કર્યું ન હતું.

મારું શરીર આનંદથી તરબતર હતું અને મને ઊંઘ આવી ગઈ. પછી અચાનક જ્યારે આંખ ઊઘડી ત્યારે લાઈટ ચાલુ હતી અને હું ભીના કપડામાં સામે ઊભેલા નયનાંશુની સામે જોતી હતી.

‘તું આવી ગયો?’ મેં પૂછ્યું.

‘હા, મારા રાતના કપડાં ક્યાં છે?’

‘ડાબા ખાનામાં.’ આંખો બંધ કરતાં મેં કહ્યું. હું થાકેલી હતી, મારે ઊભા થવું ન હતું.

અંશુએ કહ્યું, ‘આટલી મોડી રાતે બારણું ખુલ્લું રાખવું બરાબર ન કહેવાય. ઘરમાં માત્ર તું અને દુર્ગામણિ જ છો અને બંને ઘસઘસાટ સૂતાં હતાં. આ તો ચોરને આમંત્રણ કહેવાય!’

‘બારણું ખુલ્લું હતું?’

નયનાંશુ કપડાં બદલવા બાથરૂમમાં ગયો. અચાનક મારી નજર પડી એના પલંગ પર પડેલા મારા કબજા પર. મારા શરીર પર તો માત્ર એક ઢીલી વીંટાળેલી સાડી જ હતી. તરત જ ઊભા થઈને કબજો પહેર્યો અને સાડી સરખી કરીને વાળ ઓળ્યા અને મોં પર થોડો પાઉડર લગાડ્યો. અરીસામાં જોયું તો માલતી બીજા કોઈ પણ દિવસે દેખાય તેવી જ દેખાતી હતી, પણ લોકો કેવી ભૂલ કરી બેસે છે, એ આશ્ચર્યજનક નથી? કરતાં પહેલાં હું બારણું વાસવાનું ભૂલી ન હતી (પ્રેમ એટલો બધો આંધળો અને ઉતાવળો નથી હોતો!), પણ જયંતના ગયા પછી મેં સૂવાના રૂમનું અને ફ્લેટનું બારણું બંધ કર્યું ન હતું. સૂઈ જતાં પહેલાં મને કપડાં પહેરવાનું પણ સૂઝ્યું ન હતું. નયનાંશુની નજર પડી હશે? ભલે પડી - એક પરણેલી સ્ત્રી પોતાના સૂવાના રૂમમાં પોતાની મરજી મુજબ સૂઈ શકે છે.

અમે જમવા બેઠાં ત્યારે નયનાંશુએ પૂછ્યું, ‘આટલે મોડે સુધી જમ્યા વિના કેમ બેસી રહી?’

‘મોડું થઈ ગયું છે?’

‘બાર વાગ્યા. તારે તો જમી લેવું હતું.’

બાર વાગ્યા સાંભળીને મને ખૂબ નવાઈ લાગી. જ્યંતના આવ્યા પછી મને સમયનું ભાન જ રહ્યું ન હતું. આટલું મોડું થયું છે એવી ખબર હોત તો મને જરૂર અંશુની ચિંતા થઈ હોત. તે રૂમમાં આવ્યો ત્યારે મેં કહ્યું હોત, ‘આટલું મોડું કેમ થયું? કાંઈ થયું તો નથી ને? મને ચિંતા થતી હતી.’

એની સામે જોતાં મને લાગ્યું કે અત્યારે તે પણ મારી પાસેથી આવું જ કાંઈ સાંભળવા માગતો હતો. એટલે મેં કહ્યું, ‘આટલું મોડું કેમ થયું?’

‘વાહ, આટલો વખત તું ક્યાં હતી? જોતી નથી કેટલો ધોધમાર વરસાદ પડે છે? બેલઘાટમાં તો ગંગા વહે છે! મારે સિઆલદા સુધી ચાલવું પડ્યું અને પછી જોરાગિરજા સુધી રિક્ષા લીધી ત્યારે મને ટેક્સી મળી.’ તેના બોલવામાં એવો આત્મસંતોષનો રણકો હતો, જાણે તે સુંદરવનમાં વાઘને મારીને પાછો ન આવ્યો હોય! મને યાદ છે થોડા દિવસ પહેલાં તેણે બાથરૂમમાં વીંછીને જોઈને કેટલી બૂમો પાડી હતી અને પછી ક્યાંકથી એક લાકડી શોધીને એ જંતુને દૂરથી મારીને મને કહ્યું હતું ‘મેં એને મારી નાખ્યો.’ તેની સામે જોયા વિના જ મેં કહ્યું હતું, ‘તે બહુ જ બહાદુરીનું કામ કર્યું.’ (ચારેક વર્ષ પહેલાં બેબીએ પણ કહ્યું હતું, મા... મા, સાંભળ, બારી પર કાગડો બેઠો હતો ને, એને મેં ઉડાડી મૂક્યો!) ક્યારેક તો મને તે એક નાના બાળક જેવો લાગે છે. એક યુવાન અને સમજુ સ્ત્રીને પોતાનો પતિ બાળક જેવો હોય તો કેવું લાગે? આ જ પરિસ્થિતિમાં જયંતે શું કર્યું હોત? તેણે તો પોતાના જૂતા નીચે વીંછીને કચરી નાખ્યો હોત અને એક શબ્દ પણ બોલ્યો ન હોત!

ભાતમાં ચિકન-કરી નાખતાં નયનાંશુએ કહ્યું, 'મેં તને કેટલી વાર કહ્યું છે કે મારી રાહ ન જોવી. તારે તો સમયસર જમી જ લેવું.'

જવાબમાં મેં કહ્યું, 'મને એકલા જમવું નથી ગમતું.' આ સાચી વાત છે, મેં જોડી કાઢ્યું ન હતું! મને નયનાંશુ વિના જમવું નથી જ ગમતું. મને એવી ટેવ પડી ગઈ છે. કદાચ એ રૂઠિ પણ હોઈ શકે. નાનપણમાં મેં મારી માને મારા પિતાની રાહ જોતાં જોઈ હતી. કદાચ હું પણ એને જ કારણે આમ કરતી હોઈશ!

અચાનક અટકી જઈને અંશુએ પૂછ્યું, 'કોઈ આવ્યું હતું?'

જરા પણ દ્વિધા કે સંકોચ વિના મેં કહ્યું, 'જ્યંત, જ્યંતભાઈ આવ્યા હતા, નવેક વાગ્યે. તારી ઘણી રાહ જોઈ.' (આ જ એક તકલીફ છે - બીજાની સામે 'ભાઈ' કહેવાનું!)

'મારી રાહ? શાને માટે?'

'એમના છાપા માટે કાંઈ કામ હતું.'

'તેં મારે માટે બેસવાનું ન કહ્યું?' મારી આંખ સાથે આંખ મેળવતાં અંશુએ કહ્યું.

જરા પણ સંકોચ વિના મેં પણ બરાબર તેની સામે જોઈને જવાબ આપ્યો, 'કમાલ વાત કરે છે! મધરાત સુધી તે કોઈ રાહ જોતું હશે? અને હું કહેત તો પણ શું તે બેસતે? એમને પણ પણ પત્ની અને કુટુંબ છે ને.'

પછી નયનાંશુએ પૂછ્યું, 'આ વરસાદમાં તે પાછો કેવી રીતે ગયો?' હું સહેલાઈથી કહી શકી હોત 'મને શી ખબર?' પણ મેં એવું ન કહ્યું. હસવાનો પ્રયત્ન કરતાં હું બોલી, 'તું તો જ્યંતભાઈને જાણે છે ને, એમને કાંઈ આવા વરસાદની અસર થાય?'

અંશુ પણ હસીને બોલ્યો, 'તારી વાત સાચી છે. બેબીની

વર્ષગાંઠ યાદ છે ને? ધોધમાર વરસાદને કારણે બસ ને ટ્રામ, બધું જે બંધ હતું. રુસા રોડ પર પણ પાણી ભરાઈ ગયું હતું અને જ્યંતભાઈ છેક ટોલીગંજથી ચાલતા આવ્યા હતા. મનાય જ નહીં!

મેં જવાબ ન આપ્યો. કારણ, નયનાંશુ જાણતો હતો કે હું એ સાંજ ભૂલી નથી. કોઈક વાતો એવી હોય છે જે ક્યારેય ન ભૂલી શકાય. તે દિવસે હું સમજી ગઈ હતી કે જ્યંત પાણી ભરાયેલા રસ્તા પર ત્રણ માઈલ બેબી કે નયનાંશુ માટે ચાલ્યો ન હતો, તે મારે માટે આવ્યો હતો. નયનાંશુ પણ એ સમજી ગયો હતો, તે કાંઈ મૂરખ નથી! તે શરૂઆતથી જ જાણતો હતો કે શું થવાનું છે. આખી દુનિયામાં કોઈ એવો પતિ હોય જે આ એક વિષય માટે જાગ્રત ન હોય?

જમ્યા પછી તેણે સિગારેટ સળગાવી ત્યારે મેં પૂછ્યું, 'તારી કાકી કેમ છે?'

'ખાસ કાંઈ થઈ શકે તેમ નથી. હવે થોડા દિવસોની જ મહેમાન છે.'

'તે ભાનમાં છે?'

'બિલકુલ. એમ તો થોડું-થોડું અવારનવાર બોલે પણ છે અને ગંગાજળમાં બોળેલું કપડું ચૂસી પણ શકે છે. લોકોની સામે તાકી રહે છે.'

'તને ઓળખ્યો?'

'તરત જ.'

'તું મને તારી સાથે કેમ ન લઈ ગયો?' મારાથી બોલાઈ ગયું.

'મેં તો તને પૂછ્યું હતું, પણ તારે આવવું ન હતું.'

'તેં આગ્રહ કેમ ન કર્યો, મને શી ખબર કે આવું હશે, એટલે કે થોડા દિવસોનો સવાલ હશે.'

નયનાંશુએ મારી સામે જોઈને જવાબ આપ્યો, ‘તારે જવું હોય તો કાલે જઈ આવજે, તરત કાંઈ નથી થઈ જવાનું. તે માંદાં નથી, માત્ર ઉંમર થઈ છે, આ તો કોઈ મરવા પડેલા ઘરડા ઝાડ જેવું છે.’ ત્યાર પછી અમે બંને કાંઈ પણ બોલ્યા વિના અંદર જઈને અમારા પોતપોતાના પલંગમાં સૂવા ગયાં.

એક નાનકડા રૂમમાં બાજુ-બાજુમાં બે પલંગ, હાથ લાંબા કરીએ તો એકબીજાને અડકે, અમે એટલા પાસે હત્યાં. હું જાગતી હોઉં અને નયનાંશુ ઊંઘી જાય તો મને એનો શ્વાસ સંભળાય. કાલે મારે રૂમ ફરીથી ગોઠવવો પડશે. પલંગ આટલા પાસે હોય તે બરાબર નથી. બીજા કોઈ સૂતેલા માણસના ઊંડા શ્વાસ સાંભળવા કોને ગમે? મારો પલંગ બેબીના રૂમમાં મુકવું? જોકે તે નાનો છે અને ત્યાં દક્ષિણનો પવન આવે છે. અને મને ઈલેક્ટ્રિક પંખા નીચે આખો વખત સૂવું નથી ગમતું. સવારે માથું ભરાઈ જાય છે. આ રૂમમાં ચોક્કસ ગૂંગળામણ થાય છે. હવે વરસાદ થોડો ઓછો થયો છે અને તરત જ ગરમી લાગે છે અને આ પંખાનો અવાજ, જાણે કોઈ જીવડું માથા પર ગણગણતું હોય ને! અમે બંને જાગતાં પડ્યાં છીએ અને જાણીએ છીએ કે બીજી વ્યક્તિ પણ સૂતી નથી – એક જ રૂમમાં, એક જ અંધકારમાં બે જાગ્રત કરોળિયા પોતપોતાનું જાળું વણી રહ્યા છે. બે મોટા અને જાડિયા કરોળિયા, આગની જેમ ચળકતી આંખો, એકનું જાળું બીજાના જાળાને અડકતું, તેમાં અટવાતું અને આખો રૂમ ભરાઈ જતો. અત્યારે વરસાદ નથી પડતો અને તોય મને સંભળાય છે વરસાદ – કોઈ ઝાંખા ભૂરા બોગદા પર પડતો વરસાદ જેના છાપરાની તડમાંથી ટપકતાં અને નીચે નીતરી આવતાં ટીપાં. મારાં પોપચાંની નીચેનો અંધકાર આ અસહ્ય ગરમીથી વીખરાઈ જાય છે અને લાલ અને પીળાં ટપકાં દેખાય છે. કોઈ જાણતું નથી કે આ બોગદાનો અંત ક્યાં છે. હું ગૂંગળાઉં છું. તમને લાગે છે કે હું ગભરાઉં છું? તો તમે માલતીને નથી જાણતા.

હમણાંથી, ઘણા સમયથી, માલતી પોતાના પતિથી દૂર રહે છે. તેના પતિને માલતી જોઈએ છે અને શા માટે નહીં? પણ તેને નયનાંશુની ટૂંકી આંગળીઓ નથી ગમતી. તેના શ્વાસની વાસ પણ તેનાથી નથી સહેવાતી. તેના શરીરની પાસે સૂવાના વિચાર માત્રથી તેને કંપારી છૂટે છે. તેના હાથના સ્પર્શથી તે ધૂજી ઊઠે છે. માલતી શું કરી શકે? એક ટાંકણી ભોંકાતાં અચાનક નીકળતા ‘આહ’ જેવી આ વાત છે. તે તેના પતિને સમજાવે છે કે હવે તેને આવી બાબતોમાં રસ નથી રહ્યો, હવે તેની ઉંમરે આ બધું ન હોય, તેની બેબી મોટી થતી જાય છે વગેરે... વગેરે. આવાં બધાં ઊપજાવી કાઢેલાં બહાનાંથી તે તેના પતિને ઠંડો પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ માલતી માત્ર બત્રીસ વર્ષની છે, નયનાંશુ સાડાત્રીસનો અને બેબી માત્ર આઠ વર્ષની. બિચારો નયનાંશુ દયામણો થઈને ધીરા પગલે પોતાના પલંગમાં પાછો ફરતો અને માલતી તેનાથી વધારે અકળાતી. તેના નાસીપાસ ચહેરાથી માલતીને સૂગ ચડતી. ખરેખર તો તે જોઈએ એટલો આક્રમક નથી. તે એક સદ્ગૃહસ્થ જેવો છે. પેલા સામાન્ય માણસો જેવો, જેની તે મશ્કરી કરે છે અને જેને જયંત ઘિક્કારે છે. પણ જ્યારે તે તૈયાર થઈને, સૂટ પહેરીને ઓફિસ જાય છે કે પછી ઘરે ઝભ્ભા અને સુરવાલમાં ફરતો હોય છે ત્યારે તે મને ગમે છે. તે ખૂબ વાંચે છે, સરસ વાતો કરે છે, સરસ દેખાય છે અને તેની ઔપચારિક વાતચીતમાં તો કાંઈ જ કહેવાપણું નથી. સ્ત્રીઓ તેનાથી હજી પણ આકર્ષાય છે (ઓફિસની અપાર્ણા તો તેના પર ફિદા છે). થોડી નાની હતી ત્યારે હું પણ તેના પ્રેમમાં પડી હતી અને જ્યારે તેને પરણી ત્યારે મને લાગતું હતું કે હું ઈડરિયો ગઢ જીતી છું. પછી દસ-બાર વર્ષ વીતી ગયાં અને જુવાનીનો જોશ ઊતરતો ગયો તેમ-તેમ તે વધુ ને વધુ બાલિશ થતો ગયો. અલબત્ત, મને એવું લાગે છે. હવે તે મને પ્રેમી તો શું, પતિ જેવો પણ નથી લાગતો. જાણે મારું શરીર, મારાથી અલગ થઈને નયનાંશુ પર ગુસ્સે

થઈ ગયું છે. હું દૂબળી થઈ ગઈ, એકવાર માંદી પણ પડી, એ માંદગી પણ કદાચ નયનાંશુને દૂર રાખવા માટે ન હોય! પહેલાં તો એક અંદર ભભૂકતો ગુસ્સો હતો. મને સમજાતું ન હતું કે હું શાને માટે ગુસ્સે થાઉં છું, પણ જ્યંતને મળ્યા પછી મને અચાનક કારણ સમજાયું.

અમારાં લગ્ન થયાં ત્યારે તેની કાકીએ મને કહ્યું હતું, ‘યાદ રાખજે, પતિ જેવી કોઈ જ સમૃદ્ધિ નથી.’ આ સાંભળીને હું મનમાં હસી હતી, કારણ કે મેં સાંભળ્યું હતું કે બાર વર્ષે પરણીને તે તેર વર્ષે વિધવા થયાં હતાં. તેમને તો પતિ એક પ્રાણી છે કે પછી કોઈ શાકભાજી કે ધાતુ, તે વિચારવાનો પણ અવસર નહીં મળ્યો હોય. એમને માટે તો પતિ એક બોદો શબ્દ, એક અસ્પષ્ટ, ડાઘી, કટાયેલી, વિભાવના જ હતો અને છતાંય કેટલી શક્તિશાળી, અગત્યની વ્યક્તિ! અમારાં લગ્ન પછી એક વર્ષ અમે નયનાંશુના પારિવારિક ઘરમાં, બેલઘાટમાં રહ્યાં હતાં, ત્યારે તેની આ વૃદ્ધ કાકી મારે માટે ખાસ પ્રેમ રાખતાં હતાં. તે મને વહાલથી બોલાવતાં અને જ્યારે પણ હું એકલી હોઉં ત્યારે અચાનક જ તે મારા પતિના ગુણગાન ગાવા બેસી જતાં : ‘તું જાણે છે, એને તો સારા માર્ક માટે મેડલ મળ્યો છે! યાદ રાખજે તેને તો ઘણા સાહેબો સાથે ઓળખાણ પણ છે!’ સ્ત્રી હોવું એટલે શું તે વિશે હું ત્યારે જ સભાન થતી જતી હતી. હું તેમની સામે જોઈ રહેતી અને વિચારતી – આ બાળવિધવા, આજન્મ કુમારિકા, લાચાર સ્ત્રી કેમ લેશમાત્ર દુઃખી નથી જણાતી. તેમને ક્યારેય પોતાના જીવનનો ખાલીપો, વ્યર્થતા, નિષ્ફળતા સાલતાં નથી? સાચે જ મેં બહુ ઓછા લોકોને આટલા નિખાલસ અને શાંતમન જોયા છે. તે જાણે પોતાની જાતથી સંપૂર્ણપણે સંતુષ્ટ હતાં. રોજ એક જ વખત જમવાનું, દર મહિને બે વાર એકાદશીના ઉપવાસ કરવાના, શિવરાત્રિ અને બીજા ઉપવાસ – બધું જ જાણે તેમને કોઠે પડી ગયું હતું અને કેટલાં કામગરાં – બપોરનો આરામ નહીં,

કેરીનાં અથાણાં બનાવવાં અને આવી ઘરડી આંખે પણ કેવી સરસ રજાઈ બનાવતાં! મેં તેમને ક્યારેય બેસી રહેલાં નથી જોયાં અને ક્યારેય ફરિયાદ કરતાં પણ નથી જોયાં. ખરેખર તો એમ લાગે કે તેમને ખબર જ નથી કે તેમને ફરિયાદ કરવાનું કોઈ કારણ છે! કદાચ કોઈએ તેમને ગાઈ-વગાડીને કહ્યું હોત કે ‘બહેન, સાંભળો, તમને તો કાંઈ જ મળ્યું નથી, તમારે દુઃખી હોવું જોઈએ.’ તો કદાચ તેમનું જીવન જુદું જ હોત, પણ શા માટે હું આ ઘરડાં બહેનનો આટલો બધો વિચાર કરું છું? અરે હા, એમની માંદગી અને બાકી રહેલા થોડા દિવસો! આવતીકાલે એમને મળવા જઈ આવીશ. આજે ના ગઈ કારણ મને હતું જ્યંત આવશે અને કોઈ જ ઘરે ન હોય એ ઠીક ન લાગે. કાલે જરૂર જઈ આવીશ.

પત્ની અને ઘરની વહુ બનવાથી શરૂઆતમાં હું ખૂબ આનંદમાં હતી. અમારાં લગ્ન પછી મારા નવા અવતારમાં સફળ થવા માટે હું પ્રયત્ન કરતી. બેલઘાટના પરિવારમાં હું બધાંની સાથે હળીમળી જવાનો પ્રયાસ કર્યા કરતી, પણ નયનાંશુ મારા પ્રયત્નોને પ્રોત્સાહન આપતો ન હતો. તે મને કહેતો, ‘મારી મા રસોડામાં જાય છે ત્યારે તું પણ કેમ રસોડામાં જાય છે?’

‘કેમ, મારે ન જવું જોઈએ?’

‘આ તે કાંઈ જવાબ કહેવાય? તું કેમ જાય છે તે જણાવ. તારે ત્યાં કાંઈ કરવાનું તો હોતું જ નથી!’

આ સાંભળીને હું અંદરખાને તો ખુશ જ થઈ હતી. મને લાગતું કે અંશુને હું આખો વખત તેની પાસે જ રહું એ ગમે છે. તેથી શરમાઈને હું કહેતી, ‘મારે જવું હોય છે માટે, બસ?’

‘એ તે કાંઈ કારણ કહેવાય! સારું લાગે માટે તું જાય છે. મારાં ભાભી જાય છે માટે તું પણ જાય છે. કુટુંબમાં બધાંને સારું લગાડવા માટે તું જાય છે.’

‘કદાચ એ સાચું પણ હોય, પણ તેમાં ખોટું શું છે?’

‘તારે જે નથી કરવું તે તું બીજાને ખુશ રાખવા માટે કરે છે અને એમ બતાવે છે કે તેમાં તને આનંદ આવે છે! એ ખોટું છે!’

હું હસીને કહેતી, ‘ઘણાં છોકરાંઓને સ્કૂલે જવું નથી ગમતું, તો તેમણે સ્કૂલે નહીં જવાનું?’

‘આ બે સરખી વાત નથી. સ્કૂલે ન જવાથી છોકરાંઓને નુકસાન થાય છે. તારી સાસુને સારું લગાડવાથી તું તારી જાતને સુધારતી નથી. ઉપરાંત, છોકરાંઓને શિસ્ત શીખવવાની હોય છે, પણ તું તો મોટી થઈ ગઈ છે.’

પહેલાં તો મને સમજાતું ન હતું કે તે શું કહેવા માગે છે. ક્યારેક તે તેના એક નાના પિતરાઈને ગમાર કહેતો ત્યારે હું ચમકી જતી (તેનો વાંક એટલો જ હતો કે તે અધકચરી jokes કહેતો અને કોઈનીય પથારી પર દિવસના કોઈ પણ સમયે પડી રહેતો), પણ તેને માટે આવી ભાષા વપરાય? આખરે તો તે તેનો પિતરાઈ ભાઈ હતો. છતાં પણ હું અંશુને સન્માનની નજરથી જોતી હતી, કારણ કે તેનો દૃષ્ટિકોણ હંમેશ સ્પષ્ટ અને આગવો રહેતો. હું હજી તેના વિદ્યાર્થી જેવી જ હતી. તે પથારીમાં પડ્યા-પડ્યા જે પુસ્તકો વાંચતો તેમાં મને જરાય સમજ પડતી નહીં. તે મારાથી વધુ બુદ્ધિશાળી હતો એમ મેં સ્વીકારી લીધું હતું, પણ ક્યારેક-ક્યારેક મને બીજો પણ એક વિચાર આવતો. હું જોઈ શકતી હતી કે અમુક બાબતોમાં નયનાંશુ કાંઈ જ જાણતો નથી : તે મારા સ્વભાવ અને મારી સ્ત્રીજાતા વિશે કાંઈ જ જાણતો ન હતો. મને ભાભી સાથે રસોડામાં જવું કેમ ગમતું, તેની મા પાસેથી ક્યારેક-ક્યારેક રાંધતાં શીખવાનું મન મને કેમ થતું, મારાં સાસરિયાં સાથે કુટુંબનો એક ભાગ બનીને રહેવાનું મને કેમ ગમતું – આ બધું જ મારા માટે સહજ હતું. તેમાં મારી કોઈ ચતુરાઈ કે ચબરાકી ન હતી. તે આવી સાદી વાતો સમજતો પણ નહીં અને સમજવાનો પ્રયત્ન પણ કરતો નહીં.

લગ્નથી તે પામવા માગતો હતો એક પત્ની, સમગ્ર અને સંપૂર્ણ. મારે માત્ર એક પતિ જોઈતો ન હતો, પણ જોઈતું હતું એક નવું જીવન જેનું મધ્યબિંદુ તે હોય. મારે એ બેલઘાટના પરિવારના એક અંશ બનીને, એક સભ્ય બનીને રહેવું હતું, જેથી અંતે મને મારા પોતાના થોડા અધિકાર મળે, પણ ધીરે-ધીરે અંશુએ મને તેની જેમ વિચારતાં શીખવ્યું. તેણે મને પ્રતીતિ કરાવી કે બેલઘાટના એ ત્રણ માળના મકાનમાં બધાંની સાથે રહેવાનું અમારે માટે કેટલું અગવડભર્યું હતું. જેમાં બધાં એકબીજાની સાથે એક લોટના પિંડની જેમ બંધાતા હોય તેવી સંયુક્ત કુટુંબ જેવી ઘૃણાસ્પદ પ્રથામાં કોઈ પણ વ્યક્તિના સ્વતંત્ર અને સુંદર વિકાસને કોઈ જ અવકાશ નથી. અને થોડા સમય પછી હું પણ તેની જેમ અમારા પોતાના ફ્લેટમાં રહીને પોતાના સ્વતંત્ર જીવનનો આરંભ કરવાનાં સ્વપ્નો જોવા માંડી.

‘દરેક પુખ્ત વયની વ્યક્તિ એક આગવી અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે. તમારે તમારું પોતાનું વ્યક્તિત્વ વિકસાવવું જોઈએ. બીજાના ઢાળેલા બીબામાંથી બનતી પ્રતિમા બનવું ન જોઈએ.’

હું મારી ભાભીઓ સાથે સાડી ખરીદવા જાઉં કે હિન્દી ફિલ્મ જોવા જાઉં કે પછી ગુરુવારની લક્ષ્મીપૂજામાં જાઉં કે મારા પેલા અલ્લડ પણ નિખાલસ દિયર સાથે કેરમ રમું ત્યારે મારે નયનાંશુ પાસેથી આવું કાંઈ સાંભળવું પડતું અને બીજું – નયનાંશુ હંમેશ કહેતો, ‘આ સાડી, ઘરેણાં, હિન્દી ફિલ્મો, આ બધાં છોકરીવેડા તું ક્યારે છોડીશ?’

અને હું કહેતી, ‘હું તો છું જ છોકરી, તો છોકરીવેડા ન કરું તો શું કરું?’

‘છોકરી હોવું અને છોકરીવેડા કરવા એ બે એક વાત નથી.’

‘તો બેમાં શું ફેર છે તે મને સમજાવશો, સાહેબ?’

હું જ્યારે તેને આમ ચીડવતી ત્યારે તે મને તેની બાથમાં લઈ લેતો અને પછી બધા વાદવિવાદનો અંત આવી જતો, પણ ફરી

કોઈ વાર બીજા પ્રસંગે તે આ જ વાત ફરી કરતો અને બધાનો સાર એક જ હતો કે કોઈ ને કોઈ વાત કે પછી મારી અમુક વર્તાણૂક તેને ગમતી નહીં. આનો અર્થ એમ થતો કે બીજાને હું જેવી ગમું તેવા મારે ન થવું. નયનાંશુ પોતાને ગમે તેવી રીતે મારું સ્વરૂપ નવેસરથી ઘડશે. મારું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ એટલે બીજા કોઈને ગમે તેવી માલતી નહીં, પણ નયનાંશુને ગમે તેવી માલતી! પણ તે સમયે હું તે સમજી શકી ન હતી. ઘણા સમય પછી જ્યારે તે દિવસો અંગે હું વિચાર કરતી હતી ત્યારે મને એ સમજાયું – કદાચ એમ પણ હોય કે મને એમ હમણાં જ સમજાયું. તે સમયે તો મારે માટે જે નયનાંશુને સ્વીકાર્ય ન હોય તેનો વિચાર પણ આવવો અસંભવ હતો. ત્યારે તો તેના મારા પ્રત્યેના સંપૂર્ણ માલિકીભાવને હું મારા પ્રત્યેનો ગાઢ પ્રેમ માનતી હતી, ત્યારે હું એક મુઘ્ધા હતી.

ભલે હું એક મુઘ્ધા હતી, પણ ત્યારેય લગ્નવિધિની સુવાસ વિલાય તે પહેલાં મને સમજાઈ ગયું હતું કે અંશુને પુસ્તકોનો થોડો વધારે પડતો શોખ હતો અને તેને પુસ્તકોમાં જે ગમ્યું હોય તે પ્રમાણે તે પોતાના જીવનનું આયોજન કરવા માગતો હતો. મારામાં થોડી સામાન્ય બુદ્ધિ હોઈ હું આ સમજી શકી હતી. કોલેજના છેલ્લા થોડા મહિના હું તેની વિદ્યાર્થિની હતી, ત્યાં જ અમે મળ્યાં હતાં. તે હતો એક યુવાન અધ્યાપક – ત્રણેતરમાં જ ડિગ્રી મળેલી, વાતચીતમાં ચબરાક – અમારા કલાસની ઓગણત્રીસમાંની એક પણ છોકરી એવી ન હતી કે તેને જોતાં જેના હૃદયમાં વસંતના પવનની લહેર ન ફરકી જતી હોય. બીજા સાથેની શરતના બહાના હેઠળ હું તેની સાથે અમારા અભ્યાસ અંગે કાંઈક વાત કરવા ગઈ હતી. ત્યાર બાદ તે મારા ઘરે અચાનક જ થોડાં પુસ્તકો લઈને આવી ચડ્યો. પરીક્ષાના સંદર્ભમાં તે ખાસ અગત્યનાં હતા, ત્યારે જ મને થયું હતું, ‘તો તારા મનમાં પણ એ જ વાત ચાલે છે!’ અઠવાડિયા દસ દિવસ પછી તે ફરી પાછો આવ્યો – આ વખતે પુસ્તકો પાછાં

લેવા! જ્યારે તેણે જાણ્યું કે મેં હજી પુસ્તકો વાંચ્યાં નથી ત્યારે તેણે થોડા ફકરા પસંદ કરીને મોટેથી વાંચીને સમજાવ્યા. મેં ખૂબ ધ્યાનથી સાંભળ્યું, પણ કાંઈ જ સમજી નહીં. મારા કાનને તેનો અવાજ પહોંચ્યો અને મારી આંખે તેના ચહેરાના હાવભાવ અને હોઠનું હલનચલન જોયાં. ને પછી જ્યારે અમે પરસ્પર એક સમજૂતી પર પહોંચ્યાં ત્યારે મારા કુટુંબીજનો પરિસ્થિતિ સમજીને થોડા દ્વિધાગ્રસ્ત થઈ ગયા (પોતાની કુંવારી દીકરી સાથે કોઈ પણ યુવાન પુરુષને ખાસ મિત્ર બનતો જોઈને વડીલો ચિંતાગ્રસ્ત થઈ જ જતા હોય છે; છતાં એક વાર તેનાં લગ્ન થઈ જાય પછી તેઓ બધી જ ચિંતામાંથી મુક્ત થઈ જાય છે; જાણે લગ્ન બધી જ પીડાની અકસીર દવા ન હોય!), ત્યારે પણ અંશુ જે કાંઈ મને કહેતો તે અમુક અંશે તો પુસ્તકિયું જ હતું. અમારાં લગ્ન પછી પણ એમ જ ચાલતું રહ્યું. રવિવારે બપોરે જમ્યા પછી તે રૂમમાં આવીને તે મારી સામે અંગ્રેજી પ્રેમકાવ્યો વાંચતો. તે સમયે તેને ડી. એચ. લૉરેન્સનાં કાવ્યો ખૂબ ગમતાં હતાં. અમારા સંવનનના સમયમાં કોઈ પણ સંજોગોમાં હું તેનો સંગ્રાથ ઝંખતી હતી, પણ હવે હું તેની પાસેથી જુદી જ વર્તણૂકની અપેક્ષા રાખું એ સહજ હતું. મને સમજાતું ન હતું કે જે માણસ પ્રેમની ચેષ્ટા કરી શકે તેમ હતો તે કેમ પ્રેમકાવ્યો વાંચતો હતો કે પછી તેની વાતો કરતો હતો! અને જ્યારે તે મને બાથમાં લેતો ત્યારે પણ તે એટલી સાવધાની અને હળવાશ દાખવતો કે મને એમ લાગતું કે પ્રેમચેષ્ટા દરમિયાન પણ તે માનસિક રીતે કોઈ પુસ્તકનો અનુવાદ કરી રહ્યો છે. હું બબડતી, ‘બસ હવે, રહેવા દે, તું મને હેરાન કરે છે!’ જે બધું સ્ત્રીઓ અનેક વર્ષોથી પુરુષને વધુ ઉશ્કેરવા કહેતી આવી છે તે બધું જ! પણ તેની હેરાનગતિની ચરમસીમા પર પણ મને એમ લાગતું કે અંશુ મારી સાથે પ્રેમમાં ન હતો, પણ તેની પ્રેમચેષ્ટાની વિભાવનાના પ્રેમમાં હતો! પ્રેમના વિષય પર તે અત્યંત લાંબાં અને અઘરાં ભાષણ કરી શકતો.

અમારાં લગ્નને પાંચ મહિના થયાં હશે ત્યારે એક એવો બનાવ બન્યો જેનાથી આખા કલકત્તામાં સનસનાટી છવાઈ ગઈ હતી. પંચાવન વર્ષના એક જાણીતા બૅરિસ્ટર એક MA ભણતી, પરણેલી યુવતી સાથે મુંબઈ ભાગી ગયા. મામલો કોર્ટે ગયો હતો, પણ તેમાં કાંઈ ઊપજ્યું નહીં. એવું સાંભળ્યું હતું કે યુવતીએ છૂટાછેડા લીધા અને પછી બૅરિસ્ટર તેની સાથે પરણ્યા અને તેમનું કલકત્તાનું ઘર તેમની પહેલી પત્નીને આપી દીધું અને તેને મહિને પાંચસો રૂપિયા આપવાનું પણ કબૂલ્યું. બે-ચાર છાપાંઓએ પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો અને નામ આપ્યા વિના બૅરિસ્ટરને ઝૂડી નાખ્યો. અમારો બેલઘાટ પરિવાર પણ આ બાબતમાં એકમત હતો. એકલો નયનાંશુ બધાંથી વિરુદ્ધ મત ધરાવતો હતો. એક દિવસ ગુસ્સે થઈને મેં કહી દીધું, ‘તું ગમે તે કહે, પેલો બૅરિસ્ટર તો એક બુદ્ધે લંપટ જ કહેવાય!’

‘એટલે તું કહેવા શું માગે છે? જો એને એમાં જ રસ હોત તો શું એને કલકત્તામાં જ વેશ્યાઓ ન મળી હોત? અને એ સદ્ગૃહસ્થના બલિદાનનું શું? એણે એની કલકત્તાની ધીકતી પ્રેક્ટિસ છોડી દીધી, છતાંય લોકોએ એને માથે છાણાં થાપ્યાં!’

‘બલિદાનને મારો ગોળી, એક તો પેલો લથડી ગયેલો, મૂરખ બુદ્ધે અને સાથે પેલી પરણેલી છોકરી, એ બંનેને તો ઝાડ પર લટકાવીને અધમૂઆ થાય ત્યાં સુધી ફટકારવા જોઈએ.’

મારી સામે આંખો કાઢીને નયનાંશુ બોલ્યો, ‘તું તો નાનકડી ભોળીભટાક છોકરી છે, તને શું સમજ પડે?’

બસ, ત્યારથી મારી અને નયનાંશુ વચ્ચે ગરમાગરમ દલીલો થવા માંડી. ‘પતિ અને પત્ની કે પછી કોઈ પણ સ્ત્રી અને પુરુષના સંબંધમાં અગત્યની વસ્તુ છે પ્રેમ. ઈશ્વરની આંખમાં લગ્ન જેવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહીં. લગ્નના નામે બધે જ કેટલોય વ્યભિચાર ચાલી રહ્યો છે. પતિ અને પત્ની વચ્ચે પ્રેમ ન હોય

ત્યારે સાથે રહેવું એ એક અધમ વહેવાર છે. જ્યારે સ્ત્રી તેના પતિ અથવા તેના સગા સિવાયના પુરુષો સાથે વાત પણ ન કરી શકે ત્યારે તેની વફાદારી માત્ર એક ફારસ બની જાય છે.' જાણે તે એક કલાસમાં ભાષણ આપતો હોય તેવી રીતે આવા શાણા શબ્દો નયનાંશુ મને ઘણી વાર સંભળાવતો અને દાખલા આપી સમજાવતો. 'પ્રેમનાં તો પારખાં લેવાં જોઈએ અને તે સ્પર્ધા સિવાય શક્ય નથી. પતિ અને પત્ની થયાં એટલે એકબીજાની સાથે આખું જીવન વિતાવવાની ફરજ નથી બની જતી. જો સંબંધ અંગત અને વ્યક્તિગત ન હોય, યાદદાસ્તમાંથી ગણિતના ઘડિયા બોલવા જેવો યંત્રવત્ થઈ જાય કે પછી કોઈ વ્યક્તિ બીજા કોઈ પર્યાયના અભાવે બંધાઈ જાય તો પછી એ સહવાસને જુલમ કે નરી માન્યતા કે પછી નર્યો દંભ જ કહેવો જોઈએ. અને આપણા આ સહનશીલ દેશમાં જ્યારે પણ દાંપત્યજીવનની વાત થાય છે ત્યારે મોટા ભાગના લોકો આવો જ અર્થ કરતા હોય છે.' નયનાંશુના આ બધાં વ્યાખ્યાનોનો યોગ્ય અને શીઘ્ર જવાબ હું આપી શકતી ન હતી, પણ હું ખૂબ ગુસ્સે થતી હતી. તે સમયે હું નવી-નવી પરણેલી હતી. મને એક ક્ષુધાતુર કુંવારિકામાંથી પુખ્ત વયની પરિણીત સ્ત્રી બનવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું અને મારી અપેક્ષા વધુ સતેજ થતી હતી. લગ્નની આખીય વાત મને ગમતી હતી. હું તો એમ પણ માનતી હતી કે અમારો સંબંધ ગયા જન્મથી બંધાયો હતો.

એક દિવસ મેં કહ્યું, 'તો પછી તારા મત પ્રમાણે પુરુષોએ કૂતરા-બિલાડાની જેમ ઈચ્છા પ્રમાણે ભટકવું જોઈએ?'

'વિચારશૂન્ય પ્રાણીઓની સરખામણી માણસ સાથે ન થઈ શકે. તે પ્રેમ નથી કરતાં. તેમને માત્ર શરીર હોય છે, મગજ નથી હોતું.'

હું બોલી ઊઠી, 'હું તારી પાસેથી માત્ર એક જ શબ્દ સાંભળું છું : પ્રેમ, પણ મને સમજાવ તો ખરો કે આ પ્રેમ શું છે?'

મારી સામે એક નજર નાખીને તેણે જવાબ આપ્યો, ‘તું તારી જાતે જ એ ન સમજી શકે તો તને એમાં કોઈ મદદ ન કરી શકે.’

હું તો અમારાં લગ્ન પહેલાં નયનાંશુના પ્રેમમાં પડી હતી, પણ પાછળથી મને લાગતું હતું કે પ્રેમમાં પડવાનું જરૂરી ન હતું. લગ્ન મહત્ત્વનું હતું, સ્થાયી અને વ્યવસ્થિત. માટે જ નયનાંશુ ભલે ગમે તે કહે વડીલોએ નક્કી કરેલાં લગ્ન સામે કોઈ જ ટકી શકે એવી દલીલો નથી. મેં એક વાર તેને પૂછેલું, ‘મારી સાથે લગ્ન કરવાનો પ્રસ્તાવ તારા વડીલોએ મૂક્યો હોત તો તું તેનો સ્વીકાર ન કરત?’

‘ગાંડી થઈ ગઈ છે? જેને ઓળખતો પણ ન હોય તેની સાથે કોઈ પણ કેવી રીતે લગ્ન કરવાનું સ્વીકારી શકે?’

‘પણ ધાર કે આજે હું તને ગમું છું, કાલે બીજી કોઈ છોકરી તને વધારે ગમે તો?’

થોડું હસીને નયનાંશુએ જવાબ આપ્યો, ‘એ શક્યતા તો હંમેશાં રહેલી જ છે, પણ એવા ભયમાં શાને માટે રહેવું?’

મને તેનો જવાબ જરા પણ ગમ્યો નહીં. મેં ભારપૂર્વક તેને કહ્યું, ‘પણ હું તો ક્યારેય એવી કલ્પના પણ નથી કરી શકતી કે તારા સિવાય બીજો કોઈ મારો પતિ હોય કે મારા સિવાય બીજી કોઈ તારી પત્ની.’

ફરી તે હસ્યો અને મારો મુરબ્બી હોય તેમ બોલ્યો, ‘તું તો બાળક જ રહી.’

આ વાત થયા પછી થોડા જ દિવસમાં અમે એક સંગીતના કાર્યક્રમમાં ગયાં હતાં. મારી મા અમારી સાથે હતી. મુક્તિપાદ ઘોષે પહેલા વિષાદસભર શાસ્ત્રીય રાગ માલકોશ ગાયો અને પછી લખનૌની શૈલીમાં એક હળવી ઠૂમરી ગાઈ – અદ્ભુત! નયનાંશુને સંગીતમાં જરાય રસ નથી. તે મારે લીધે જ આવ્યો.

હતો અને આખો વખત જડની જેમ બેસી રહ્યો હતો. બહાર
 નીકળીને મારી માએ પૂછ્યું, ‘નયનાંશુ, મઝા આવી? સરસ
 હતું, નહીં?’ તેણે કહેવા ખાતર કહ્યું, ‘સરસ.’ હું તો સંગીતથી
 એટલી બધી અભિભૂત થઈ ગઈ હતી કે મને ગાનારના હોઠ,
 આંખો અને હાથની ચેષ્ટા દેખાયા કરતાં હતાં. એકાએક હું
 બોલી ઊઠી, ‘મુક્તિપાદ ઘોષની પત્ની કેટલી નસીબદાર હશે.’
 તરત જ મારી માએ મને અટકાવી, ‘આવી મૂરખ વાતો કરાય?’
 આમાં શું મૂર્ખામી હતી તે તો મને અમે ઘેર પહોંચ્યા પછી જ
 સમજાયું. કોઈની પત્ની નસીબદાર છે એનો અર્થ એમ થાય કે
 મને તેની અદેખાઈ આવે છે કે પછી હું તેની પત્ની કે પ્રેમિકા
 થવા માગું છું અને ધારો કે જો એ સાચું પણ હોય તોય કોઈ
 પણ પરણેલી સ્ત્રીથી એના પતિની હાજરીમાં તો આવા શબ્દો ન
 જ બોલાય! ત્યારે મને સમજાયું કે આ લગ્ન નામની સંસ્થા એ
 પુરુષની આશ્ચર્યજનક શોધ છે. દાખલા તરીકે, જો હું પરણેલી
 ન હોત તો શી ખાતરી કે આજે હું નયનાંશુને પ્રેમ કરું છું
 પણ કાલે મુક્તિપાદને ગાતાં સાંભળીને એના પ્રેમમાં ન પડું?
 પણ હું પરણેલી છું માટે મારાથી એવો વિચાર પણ ન થાય?
 અને જો મને એવો વિચાર આવે તો મારે તેને દબાવી દેવાનો
 અને મારી મા સાથે સંમત થવાનું કે મારે આવા વિચારોને
 ઉત્તેજન ન આપવું! અને આને આપણે પ્રેમ કહીએ છીએ,
 નયનાંશુનો ઉદાત્ત પ્રેમ! આને જો આપણે સ્વીકારીએ તો બધાં
 જ વેરવિખેર ન થઈ જઈએ? જે લોકો લગ્નના બંધનમાં સજ્જડ
 અને સહીસલામત બંધાયા છે તેમની વાત જુદી છે!